

Бородулькіна Т.О. Розвивальний аспект викладання навчального курсу «Вступ до спеціальності: психологія» / Т.О. Бородулькіна // Психологічні основи розвитку особистості: монографія / за заг.ред. В.Й. Бочелюка. – Запоріжжя: Просвіта, 2017. – С. 85-110.

Т. О. БОРОДУЛЬКІНА

РОЗВИВАЛЬНИЙ АСПЕКТ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ: ПСИХОЛОГІЯ»

Місце дисципліни «Вступ до спеціальності» в системі професійної підготовки студентів-психологів.

Вивчення студентами-психологами першого курсу нормативної навчальної дисципліни «Вступ до спеціальності» відповідає змісту освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» та навчальному плану підготовки бакалаврів зі спеціальності 053 «Психологія». Цей навчальний курс викладається першокурсникам в першому семестрі та є фактично першою професійно-орієнтованою дисципліною на шляху професійного становлення студентів-психологів, що й зумовлює його важливе місце в фаховій підготовці, покладає на викладачів дисципліни «Вступ до спеціальності» певну відповідальність за «перше враження» першокурсників від знайомства зі світом психології та професією психолога.

Проблема професійного становлення людини все частіше розглядається науковцями в ракурсі *особистісного* становлення професіонала, розвитку *особистості* в професії (Т. М. Малкова, О. Р. Фонарьов, ін.). Особливо це актуально для соціономічних професій, в яких основним інструментом професійної діяльності є особистість. Не випадково, в центрі уваги багатьох досліджень, пов'язаних із професійним становленням майбутніх психологів, знаходиться саме їхній *особистісний розвиток*.

Ми погоджуємося із Т. М. Малковою у тому, що поняття «особистісно-професійний розвиток» є більш доцільним для відображення зв'язку людини і професії [14, с. 9], і вважаємо, що слід говорити не стільки про професійну підготовку майбутніх психологів, скільки про *особистісно-професійну*. Формулювання «*особистісно-професійна підготовка*» передбачає, що навчання

студентів у ВНЗ зорієнтоване не тільки на формування в них професійно необхідних знань, вмінь та навичок, але й – на їхній цілісний особистісний розвиток. Так, Н. В. Чепелева вважає особистісну підготовку центральною ланкою в системі професійної підготовки практикуючих психологів, і виділяє найважливішим її завданням – становлення особистісного «Я» майбутнього фахівця, формування його професійної культури та професійної ідентифікації [19, с. 242-245]. Для того, щоб акцент на особистісному розвитку студентів-психологів не залишився декларацією, вважаємо за необхідне включати в зміст професійно-орієнтованих дисциплін, зокрема, це стосується навчального курсу «Вступ до спеціальності», відповідні форми та методи роботи (інноваційні навчальні психотехнології).

Для нас близькою є психологічна концепція особистісного становлення професіонала, запропонована О. Р. Фонарьовим, який рекомендує уникати окремого вивчення людини як особистості та як професіонала, не розділяти ці два поняття, а, враховуючи те, що професійне становлення є частковим випадком загального становлення людини в процесі її життєвого шляху, вивчати процес цілісної життєдіяльності професіонала, якого автор розглядає як цілісну особистість, що розвивається як в професії, так і поза нею [18, с. 4-6]. О. Р. Фонарьов вважає, що саме етичне ставлення до життя є передумовою розвитку здібностей до будь-якої діяльності [18, с. 53] та пропонує авторський аксіологічний підхід до розгляду проблеми становлення особистості в професії, згідно з яким, розвиток особистості стимулює перетворення професійної діяльності, поглиблення уявлень про неї [18, с. 64]. Вважаємо, що саме аксіологічний підхід має бути одним із провідних у фаховій підготовці майбутніх психологів.

Аксіологічному підходу як до професійного становлення психологів, так і до їхньої фахової підготовки приділяють увагу різні науковці. Наприклад, В. М. Мицько довів, що професійний аксіогенез студентів-психологів детермінований не тільки внутрішньо – наявним рівнем суб'єктності, але й ззовні – ціннісним змістом навчальної діяльності. Результати його дослідження

свідчать про позитивний вплив професійної освіти у ВНЗ на поступальний аксіогенез особистості студентів-психологів. Автор розглядає важливою причиною позитивних структурно-динамічних перетворень індивідуальної свідомості майбутніх психологів розвивально-корекційні впливи професійної освіти у ВНЗ [15]. Звичайно, такий вплив потрібно планувати на рівні конкретних дій викладачів професійно-орієнтованих дисциплін і перші кроки ціннісно-сміслового розвитку майбутніх психологів робити саме на першому курсі під час викладання навчальної дисципліни «Вступ до спеціальності» та інших професійно-орієнтованих дисциплін.

Як зазначає авторка навчального посібнику «Психологія. Вступ до професії» Н. П. Локалова, «тільки в рамках цього курсу надається можливість поставити найважливіші для майбутньої професійної діяльності питання, пов'язані з професійним становленням майбутніх психологів, перспективами професійного зростання, та обговорити їх, здійснити аналіз своїх особистісних особливостей і усвідомити необхідність формування у себе професійно важливих для діяльності психолога якостей. Із обов'язкового міркування над цими питаннями і слід починати свій шлях до професії психолога» [12, с. 11]. Погоджуючись із І. О. Шмельовою у тому, що «професія має пробуджувати цікавість, подобатися, бути романтичною, захоплюючою, викликати позитивні емоції, приносити задоволеність, стимулювати безперервний пізнавальний та практичний інтерес та збагачувати духовне життя» [20, с. 7], вважаємо, що викладання цієї першої для майбутніх фахівців дисципліни про професію психолога, має бути саме таким. Тобто навчальний курс «Вступ до спеціальності» має зацікавлювати студентів, подобатися їм, спонукати до нових міркувань про себе та власний професійний вибір, мотивувати до подальшого навчання та професійного розвитку.

Мета, завдання, принципи, зміст та основні результати вивчення студентами дисципліни «Вступ до спеціальності».

Мета та завдання курсу «Вступ до спеціальності» є багаторівневими і стосуються різних аспектів навчання та професійного становлення першокурсників. Вони пов'язані з актуальним соціальним попитом на професію психолога в країні та світі, залежать від професійних вподобань, життєвого та професійного досвіду, особистісних особливостей викладача цієї дисципліни; а також можуть коригуватися в залежності від особливостей самих першокурсників: їхнього освітнього рівня; первинних уявлень про психічне, психологію та психологів; мотивації вибору професії та ін. Зауважимо, що навчання психології носить розвивальний характер [10], і різні автори при формулюванні цілей та завдань курсу виходять за межі когнітивної мети та навчальних завдань, акцентуючи увагу на **розвивальному потенціалі** дисципліни «Вступ до спеціальності».

Орієнтація на три рівні системи організації підготовки практикуючих психологів, запропонованих Н. В. Чепелевою, дозволяє нам розглядати цілі цих рівнів в якості *основних векторів навчального курсу «Вступ до спеціальності»*: формування професійної свідомості майбутнього фахівця; забезпечення засвоєння норм, зразків, правил поведінки, стійкої системи цінностей (**світоглядний рівень**); оволодіння необхідною системою знань, технологією практичної діяльності майбутнього психолога, формування його психологічної культури (**професійний рівень**); формування професійно значущих якостей особистості, гуманістичної спрямованості, «діалогічності» (**особистісний рівень**) [19, с. 242]. Звичайно, ці завдання стосуються всього періоду здобування фахової психологічної освіти студентами у ВНЗ, проте для викладача дисципліни «Вступ до спеціальності» – це є обов'язкові орієнтири у викладанні курсу, врахування яких дозволяє, з одного боку, бачити процес підготовки психологів більш масштабно, не зосереджуючись тільки на локальних завданнях початкового етапу навчання у ВНЗ, по-друге, вийти за межі традиційного освітнього підходу, спрямованого переважно на надання знань.

Застосування *компетентнісного підходу* до фахової підготовки майбутніх психологів дозволяє розширити та уточнити спектр завдань навчального курсу

«Вступ до спеціальності» та очікувані результати його засвоєння студентами. Як зазначає Т. В. Бушуєва, «компетентнісно-орієнтована освіта спрямована на комплексне засвоєння знань та способів практичної діяльності, розвиток у студентів здатності творчо застосовувати набуті знання», а компетентність фахівця – це інтегральна характеристика, яка включає когнітивну, технологічну, мотиваційну та ін. складові [5, с. 94]. Звичайно, розвинуті загальні та спеціальні компетентності майбутніх фахівців є сукупним результатом здобуття фахової освіти, і про рівень їхньої сформованості можна говорити наприкінці навчання студентів у ВНЗ. Проте, врахування викладачами психологічних дисциплін – вже на першому курсі – компетентностей випускника, які наведено, наприклад, в *Проекті Стандарту вищої освіти України для спеціальності «Психологія» (бакалавр)* [17], є, на нашу думку, запорукою того, що підґрунтя для розвитку цих компетентностей буде закладене, перші кроки в цьому напрямку будуть зроблені.

Найчастіше *основна мета* навчального курсу «Вступ до спеціальності» пов'язана з ознайомленням першокурсників із особливостями обраної професії, з формуванням уявлень про специфіку професійної діяльності психолога та вмінням застосовувати отримані знання на практиці [20, с. 8]. Успішне засвоєння програми навчальної дисципліни «Вступ до спеціальності», з паралельним вивченням, згідно з навчальними планами, таких базових навчальних курсів, як «Загальна психологія» та «Історія психології», призводить до стимулювання розвитку у першокурсників таких компетентностей (згідно з [17]), як: «знання та розуміння предметної області та специфіки професійної діяльності психолога»; «знання категоріально-понятійного апарату психології». На забезпечення цих результатів спрямоване вивчення наступних тематичних блоків навчального курсу «Вступ до спеціальності»:

– види психологічного знання: відмінності побутового психологічного знання від наукового (В. І. Вачков, І. Б. Гріншпун, М. С. Пряжніков [6]; В. М. Карандашев [11]; І. О. Шмельова [20]); наукова та побутова психологія (В. Й. Бочелюк, В. В. Зарицька [4]);

– психологія як наука: історія розвитку психології як науки; галузі сучасної психології та ін. (В. І. Вачков, І. Б. Гріншпун, М. С. Пряжніков [6]; В. М. Карандашев [11]; О. В. Іванова, Л. М. Москалюк, С. І. Корсун [9]; І. О. Шмельова [20]); методологія та методи психологічного дослідження [20] та ін.;

– професійна діяльність психолога: загальне уявлення про професію; історія становлення психологічної професії; типи професійної діяльності психолога: дослідницька, викладацька, практична (В. І. Вачков, І. Б. Гріншпун, М. С. Пряжніков [6]; В. М. Карандашев [11]; О. В. Іванова, Л. М. Москалюк, С. І. Корсун [9]).

Враховуючи велику затребуваність з боку суспільства саме практичних психологів, а також найбільшу привабливість для студентів в якості їхньої майбутньої професійної діяльності саме практичної психології, окремий тематичний блок дисципліни «Вступ до спеціальності» часто присвячений розкриттю змісту та основних форм професійної діяльності *практичного психолога* в різних галузях та сферах [4; 6; 9; 11; 20]. У зв'язку з цим, одним із значущих результатів засвоєння курсу вважаємо вміння студентів складати професіограму практичного психолога в будь-якій сфері за пропонованою схемою опису професії [2].

Зазначимо, що викладач дисципліни «Вступ до спеціальності», працюючи зі студентами першого курсу, часто стикається з необхідністю переведу психологічних понять з абстрактної наукової мови на повсякденну, для того, щоб студенти, велика частина яких з науковими психологічними знаннями та науковою психологією стикається вперше саме у вищому навчальному закладі, адекватно зрозуміли навчальний матеріал, сприйняли та засвоїли навчальну інформацію [3]. Ми цілком погоджуємося із А. Е. Штейнмцем у тому, що врахування донаукових студентських уявлень в освітньому процесі є цікавою сторінкою у викладанні психології, і що життєві, донаукові поняття та уявлення, які є частиною особистісного досвіду студентів, суттєво впливають на хід засвоєння наукових знань, і вплив цей є позитивним [21]. У зв'язку із цим, ще

одним важливим завданням навчального курсу «Вступ до спеціальності» вважаємо *актуалізацію буттєвих знань та життєвого досвіду першокурсників, забезпечення викладачем розуміння студентами психічної реальності*, яке є фундаментом для формування наукових психологічних знань і без якого знання будуть формальними та мертвими, *забезпечення зв'язку донаукових (буттєвих) психологічних уявлень першокурсників з науковими, пошук сполучних ланок між семантичним простором психологічної науки, який представляє викладач психології, та семантичним простором буденних уявлень про психічне у студентів (такою сполучною ланкою може бути, наприклад, **метафора**, що докладно обґрунтовано нами в одній із попередніх публікацій [3]).* Важливим акцентом у викладанні курсу є також те, що, надаючи психологічні знання студентам, викладач завдяки низці дидактичних заходів виховує у них «ставлення до психологічного знання як до знання корисного, необхідного в організації студентами власного навчання й життя в цілому» [21, с. 132]. Найбільш сприятливими можливостями в цьому плані А. Е. Штейнмец вважає квазіпрофесійні форми навчальної роботи, наприклад, моделювання дослідницьких процедур, тренінгові форми, фрагменти ділових ігор та ін., у яких, на думку автора, єдність знання й дії виступає особливо чітко [21].

Окрім первинного ознайомлення першокурсників з психологією як наукою та професією багато хто з авторів бачить корисним для первинної професіоналізації студентів вивчення *основних закономірностей професійного становлення особистості* [12]; розгляд психолога як особистості та професіонала [4; 6]; обговорення проблеми розвитку, саморозвитку та самовдосконалення психолога-професіонала [6], а також таких проблемних тем, як: відмінності психолога-аматора від психолога-професіонала [6]; психологічна готовність психолога до професійної діяльності [4]; індивідуальний стиль діяльності психолога; «кризи розчарування» та професійні деструкції в розвитку психолога [6]; психологічні проблеми психологів [12] та ін. Звичайно, такі теми (як, в принципі, і всі інші теми будь-якої гуманітарної дисципліни, тим більше, психологічної) під час викладання навчального курсу «Вступ до спеціальності»

мають подаватися у діалогічній формі, з використанням проблемних та активних методів навчання, розвиваючих освітніх психотехнологій, що забезпечуватиме не тільки розвиток обізнаності студентів з вказаних тем, але й сприятиме їхньому особистісному розвитку.

Дехто з науковців-психологів та авторів навчальних посібників з курсу «Вступ до спеціальності» включає до структури дисципліни або відповідного навчального посібника тематичний блок, присвячений проблемам розвитку та саморозвитку студента, особливостям підготовки психологів у вищих навчальних закладах, та до важливих задач навчального курсу відносить ознайомлення першокурсників із структурою ВНЗ та вимогами вищої освіти (А. Ю. Маленова [7]), методичну допомогу з організації власної навчально-професійної діяльності (І. В. Вачков, І. Б. Гріншпун, М. С. Пряжніков), допомогу в успішному засвоєнні ролі «студента», в досягненні «студентської» ідентичності [7]. Вважаємо ці завдання також необхідними, спрямованими на стимулювання розвитку у першокурсників таких компетентностей (згідно з [17]), як: «здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями»; «уміння адаптуватися до нових ситуацій та здатність до професійної мобільності». Проте, в умовах зменшення аудиторного навантаження, що призводить до значного скорочення об'єму та змісту навчальних курсів, вважаємо, що частково або повністю ці задачі успішно можуть реалізовувати куратори навчальних груп першокурсників. Якщо інститут кураторства не діє в певному ВНЗ, тоді ці завдання покладаються на викладачів навчального курсу «Вступ до спеціальності».

Обов'язковим елементом дисципліни «Вступ до спеціальності» (або розділом відповідного навчального посібника) є тематичний блок, пов'язаний із обговоренням *етичних проблем* в науково-дослідній, викладацькій та практичній роботі психолога, аналізом основних *етичних норм та принципів* в професійній психологічній діяльності, вивченням *Етичного кодексу психолога*. Розгляд подібних тем забезпечуватиме виконання не тільки навчальних завдань курсу, але й виховних, стимулюючи розвиток ціннісно-сислової сфери

першокурсників та таких компетентностей (згідно з [17]), як: «здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів)», «здатність діяти соціально відповідально та свідомо», «здатність усвідомлювати межі своєї компетентності та дотримуватися норм професійної етики».

Разом із І. О. Шмельовою ми вважаємо, що «дисципліна має максимально сприяти саморозкриттю та самопізнанню першокурсників» [20, с. 8], а це забезпечується, наприклад, включенням до структури навчального курсу тренінгу особистісного зростання або практичних занять з елементами тренінгу, спрямованих на особистісний розвиток студентів.

Важливим результатом засвоєння навчального курсу «Вступ до спеціальності» вважаємо пробуджений та закріплений інтерес до психології як науки та професії у студентів, стабільну пізнавальну позицію першокурсників, вміння здійснювати аналіз власної мотивації вибору професії психолога. Ми погоджуємося із І. О. Шмельовою у тому, що однією із завдань засвоєння дисципліни «Вступ до спеціальності» є «підтримка в усвідомленні здійсненого професійного вибору» [20, с. 8].

У зв'язку із зазначеними цілями та завданнями, вважаємо, що серед відомих **принципів навчання психології**, описаних, наприклад, В. М. Карандашевим (принципи науковості, системності, єдності теоретичного та емпіричного знання, доступності, наочності, активності в навчанні тощо [10, с. 81-84]), найбільшу актуальність при викладанні навчального курсу «Вступ до спеціальності» мають: *принцип зв'язку вивчення психології з життям та практикою* (психологічні поняття та закономірності мають пояснюватися та ілюструватися прикладами із реального життя, а не тільки результатами наукових досліджень); *принцип єдності раціонального та емоційного* (ефективність навчання забезпечується усвідомленням студентами цілей та завдань вивчення дисципліни («Для чого це мені потрібне в житті?», «Як це мені знадобиться в подальшому навчанні та засвоєнні професії?»)), безпосередньою цікавістю до професії психолога, психології та психічного); *принцип єдності предметно-орієнтованого та особистісно-орієнтованого вивчення психології* (з

одного боку, дисципліна має свій предметний об'єктивний зміст, а з іншого, предмет психології – психічне – є особистісно значущим для студентів).

Актуалізація та розвиток образу професії у першокурсників як одне з провідних завдань дисципліни «Вступ до спеціальності».

Одним з провідних завдань навчального курсу «Вступ до спеціальності» вважаємо актуалізацію та розвиток образу професії у першокурсників. У зв'язку з тим, що в навчальних планах для студентів спеціальності «Психологія» у ВНЗ відсутні спеціальні заходи та форми роботи, спрямовані на формування повного, цілісного, адекватного та осмисленого образу професії, та, враховуючи те, що ті зміни в образі професії студентів, які відбуваються стихійно, є недостатніми, ми вважаємо, що формувальний вплив у цьому напрямку має супроводжувати студентів-психологів протягом всього фахового навчання і здійснюватися на всіх курсах, особливо на першому.

Образ професії ми розглядаємо як різновид психічного образу та образів свідомості; підсистему образу світу; *систему* професійних значень та особистісних смислів людини, яка є результатом відображення, усвідомлення та емоційного переживання суб'єктом предметно-професійного світу.

Ми виділяємо в структурі образу професії такі основні компоненти: когнітивний, особистісно-смісловий та емоційний. Зміст **когнітивного компоненту** образу професії складають значення, які представлено в професійних уявленнях. Стосовно образу професії значення розглядаємо як узагальнене відображення професійної дійсності (світу професії); узагальнену ідеальну модель професії у свідомості суб'єкта, в якій зафіксовано суттєві властивості професії. Вважаємо, що уявлення про компоненти професії мають бути включені до структури образу професії. Згідно з Л. А. Головей, О. М. Івановою, Е. Ф. Зеєром, С. В. Зібровою, Є. О. Клімовим, Т. М. Малковою, А. К. Марковою, М. С. Пряжніковим, О. Ю. Пряжніковою, І. Л. Соломінім, О. Р. Фонарьовим та іншими, виділяємо такі *уявлення про основні компоненти професії*: уявлення про мету професійної діяльності; призначення професії в

суспільстві; зміст та види діяльності; сфери та установи роботи; професійно важливі якості; умови праці; споріднені професії; перспективи професійного зростання; попит на професію на ринку праці; необхідну освіту; особливості робочого дня; зарплату (посадовий оклад); популярність (престиж, імідж, статус) професії в суспільстві. Крім професійних значень до структури образу професії відносимо особистісні смисли. *Особистісний смисл образу професії* проявляється в значущості, усвідомленості людиною певних сторін професії, емоційній забарвленості образу професії. Значущість, усвідомленість людиною певних сторін професії складають зміст **особистісно-сислового компоненту** образу професії, а емоційна забарвленість – **емоційного компоненту** [2].

Образ професії виконує певні **функції**, серед яких: *орієнтовна* (орієнтація оптанта у світі професій); *мотиваційна* (спонування суб'єкта до обмеження вибору до однієї професії); *регульовальна* (регуляція професійного самовизначення особистості; образ професії – еталон, взірєць, «дорожня карта» для молодого спеціаліста у процесі виконання професійних обов'язків); *прогностична* (допомога молодій людині в уявленні та прогнозуванні власного професійного майбутнього) та ін.

Образ професії розвивається протягом професійного становлення людини і на кожній стадії професіоналізації виходить на новий етап свого розвитку. Вважаємо, що він починає формуватися тоді, коли людина вперше дізнається про світ професій, тобто на початку свого професійного становлення – на стадії аморфної оптації (0-12 років). Відтоді відбувається динаміка образу професії, особливості та умови якої зумовлені стадіями професійного становлення особистості. Найбільш інтенсивно розвивається образ конкретної (обраної) професії та професійних уявлень на стадії професійної підготовки (Г. М. Белокрилова, А. І. Донцов, Т. А. Казанцева, Г. А. Любимова, Г. С. Помаз, Ю. Н. Олійник, Є. А. Семенова, І. Б. Терешкіна, Л. Б. Шнейдер, В. А. Фокін та інші). У здобувачів професійної освіти розвиваються уявлення про майбутню професійну діяльність та власне професійне майбутнє. На нашу думку, основною

функцією образу професії на цьому етапі є прогностична, яка полягає у допомозі молодій людині уявляти та прогнозувати власне професійне майбутнє.

Теоретичний аналіз існуючих емпіричних досліджень образу професії та уявлень про професію, здійснений нами у ході дисертаційного дослідження на тему «Динаміка образу професії у майбутніх практичних психологів», дав нам можливість визначити наступне: протягом професійного навчання відбувається динаміка образу професії, але процес становлення професійних уявлень проходить стихійно; основні стереотипи образу професії складаються у початковий період навчання у ВНЗ і радикально не змінюються; динаміка образу професії може бути успішною (позитивною) та неуспішною (негативною); професійні уявлення розвиваються протягом навчання, але не досягають оптимального, науково-теоретичного рівня; для забезпечення позитивної динаміки образу професії студентів-психологів необхідно створити спеціальні психолого-педагогічні умови та застосувати певні засоби організації їхньої навчально-професійної діяльності.

В результаті емпіричного дослідження, проведеного нами впродовж 2006-2010 рр. у Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (м. Київ), Запорізькому національному технічному університеті, Запорізькій філії Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» на експериментальній вибірці – 527 студентів-психологів 1-5 курсів, з яких кількість першокурсників склала 125 осіб, виявлено, що в цілому, динаміка образу професії у студентів-психологів протягом фахового навчання відбувається з різною інтенсивністю, напрямком, часто суперечливо.

Вважаємо, що викладачам навчальної дисципліни «Вступ до спеціальності» слід враховувати базовий рівень сформованості образу професії першокурсників, які часто «уявляють собі професійну психологію досить приблизно, базуючись на свого роду міфах» [6, с. 5], та спрямовувати його подальший розвиток у вірному напрямку, тобто намагатися, щоб студенти більш адекватно та цілісно уявляли майбутню професію, ставилися до неї позитивно та із зацікавленістю.

Так, аналіз вербальних описів *першокурсників* основних складових професії психолога (*складання професіограми психолога за наданою схемою; твір «Робочий день психолога»*) дав можливість виявити, що велика частина студентів призначенням (76,71%) та метою (56,25%) професії психолога вважає допомогу; основними видами діяльності – консультування (27,16%), психокорекцію (25,92%) та психодіагностику (24,69%); основними сферами роботи – освіту (78,48%), економіку (63,29%), охорону здоров'я (37,97%) та соціальну допомогу (32,91%); серед умов праці найбільш значущими є предметні (44,37%) та емоційні (23,12%); серед професійно важливих якостей найчастіше зазначаються індивідуально-психологічні (49,68%) та діяльнісно-поведінкові (36,74%); до споріднених професій відносять педагога та вчителя (60,33%), лікаря та психіатра (45%); вважають, що психолог повинен мати вищу освіту (80,31%); оклад психолога оцінюють як середній (44,09%); не уявляють перспектив професійного та кар'єрного зростання (23,62%) або пов'язують їх із професійним зростанням та освітою (14,96%); не мають відповідей щодо попиту на професію психолога на ринку праці (17,32%) або вважають, що він зростає (18,89%); статус професії психолога у світі оцінюють як високий (42,98%), в Україні – як середній (29,62%), в регіонах – як низький (22,10%); вважають, що професія психолога є престижною у світі (55,26%).

Виявлено, що більшість першокурсників мають адекватні уявлення про сфери та установи діяльності психолога (68,50%); професійно важливі якості; умови праці; близькі професії; необхідну освіту; посадовий оклад; попит, статус та престиж професії психолога; неадекватні та невизначені уявлення – про мету діяльності психолога (84,36%); призначення психолога у суспільстві (66,66%); види діяльності психолога (66%).

Основні уявлення про професію психолога у першокурсників: уявлення про види діяльності психолога (80,37%); про професійно важливі якості (82,45%); про сфери та установи роботи психолога (97,58%); про умови його праці (61,06%) – є переважно фрагментарними.

У результаті аналізу відповідей першокурсників, отриманих за допомогою «Методики вивчення факторів привабливості професії» (модифікація Н. В. Кузьміної, А. О. Реана), виявлено, що для великої частини опитуваних привабливими є такі сторони професії психолога: «робота з людьми» (83,78%); «можливість самовдосконалення» (83,78%); «робота вимагає постійної творчості» (59,45%); «робота відповідає моїм здібностям» (59,45%); «робота відповідає моєму характеру» (56,75%); «професія одна з найважливіших у суспільстві» (56,75%); «можливість досягти соціального визнання, поваги» (51,35%). Не приваблює велику частину першокурсників у майбутній професії те, що «мало оцінюється важливість праці» (62,16%); «робота викликає перевтому» (43,24%); а також «невелика зарплата» (43,24%). Отже, на першому курсі для студентів в більшості значущими є привабливі сторони професії, ніж непривабливі. Це може означати те, що першокурсники ставляться до обраної професії позитивно, можливо, ідеалізують її.

За результатами *спрямованого асоціативного експерименту на множинні контрольовані асоціації* (за Л. А. Городецькою, Г. А. Мартиновичем, В. П. Серкіним, Л. Б. Шнейдер) виявлено, що на *першому курсі* для великої частини студентів є незнайомими (або малознайомими, малоусвідомлюваними) такі важливі для професії психолога професійні смисли: «внутрішній світ» (40%); «служіння» (53,33%); «робота психолога» (36,66%); «результат роботи психолога» (36,66%); «вирішення проблеми» (30%); «професія» (30%).

Аналіз даних, отриманих за допомогою модифікованого нами Кольорового тесту ставлень (КТС) О. М. Еткінда, дав можливість стверджувати, що на *першому курсі* студенти переважно мають позитивне ставлення до професії (43,63%); професійної діяльності (42,72%); професіоналу (44,54%); кар'єри (50%); професії психолога (60%); психології (62,72%) та психологів (41,81%) [2].

Крім того, результати нашого дисертаційного дослідження показали, що в різних ВНЗ базовий рівень освіти студентів, їхній образ професії, а також мотивація навчальної та професійної діяльності різні. Ці відмінності особливо гостро відчуються при порівнянні студентів столичних та регіональних ВНЗ,

студентів, що вступають на держбюджетні місця, та тих, хто навчається на контрактній основі. Так, до столичних ВНЗ частіше вступають більш підготовлені молоді люди, які мають високу внутрішню мотивацію до навчання, їхній образ професії більш розвинутий та інтегрований, ніж у багатьох з тих, що вступають до регіональних ВНЗ. Саме тому виникає необхідність у проведенні з першокурсниками, насамперед регіональних ВНЗ, комплексу заходів, спрямованих на адаптацію до обраної професії, на актуалізацію та розвиток образу майбутньої професії, щоб сформувати його когнітивну, емоційну та смислову основу так, щоб він розвивався та удосконалювався на подальших курсах. Проведення роботи з формування образу професії у студентів на першому курсі можна розглядати також як профілактичний захід, що спрямований на попередження викривлень та негативних ставлень в структурі образу професії у студентів-психологів у майбутньому. Зміст комплексної програми з актуалізації та розвитку образу професії у майбутніх практичних психологів у вищому навчальному закладі, що включає в себе лекційно-інформативне, тренінгово-рефлексивні та закріплювально-підсумкове заняття, описані в нашому дисертаційному дослідженні [2]. Така програма розглядається нами як необхідний структурний елемент навчального курсу «Вступ до спеціальності».

Роль викладача у забезпеченні розвивального аспекту дисципліни «Вступ до спеціальності».

Ми погоджуємося з В. О. Міхєєвим у тому, що «освітня програма, як би детально вона не була розроблена, не здатна сама по собі служити конституюючим та направляючим початком <...> зростання. Ним може бути і має бути духовний вплив, який здійснює вже сформований професіонал – вчитель, майстер, наставник» [16, с. 22]. Звичайно, без викладача майже всі окреслені вище цілі та завдання як фахової підготовки майбутніх психологів, так і навчального курсу «Вступ до спеціальності», залишаться нездійсненими. Саме завдяки зусиллям викладача будь-яка психологічна дисципліна, тим більше

«Вступ до спеціальності», перетворюється з суто навчальної та нормативної на особистісно-значущу, а значить – на особистісно-розвивальну для студентів. Саме викладачі складають програму навчального курсу «Вступ до спеціальності» та розставляють змістові акценти, зацікавлюють не тільки інформацією, але й власною особистістю, власним життєвим та професійним досвідом. Саме викладачі є одним з основних професійних джерел уявлень про професію психолога для студентів. Вони – важливий професійний чинник актуалізації та розвитку образу професії у майбутніх фахівців на початковому етапі їхньої професіоналізації.

Яким уявляють собі викладача ВНЗ та викладача психології першокурсники? В. І. Вертеба, досліджуючи під нашим науковим керівництвом динаміку ідеального образу викладача вищої школи та викладача психології у студентів-психологів, виявила, що для першокурсників в образі ідеального *викладача* найбільш значущими є такі професійно важливі якості, як: загальний світогляд та ерудиція; чітка дикція та оптимальна гучність голосу; обов'язковий систематичний контроль. Для студентів першого курсу *викладач* – це, перш за все, носій загальної культури, дисципліни, високих інтелектуальних властивостей, емоційної стабільності. За результатами дослідження виявлено, що для першокурсників, серед професійних властивостей викладачів, важливим є високий вчений ступінь (доктор наук) та посада (професор). Значущим також є знання викладачем своєї дисципліни, вміння зацікавити студентів, вільне володіння матеріалом лекції, комунікативні навички, грамотність мови [8].

За результатами емпіричного дослідження щодо особливостей та динаміки ставлення студентів-психологів до викладачів, проведеного під нашим науковим керівництвом Д. О. Ломоносовим, виявлено, що для студентів молодших курсів більш притаманні типи ставлення до викладачів, засновані на співпраці та потребі в симбіотичних стосунках. Результати психосемантичного аналізу показали, що для першокурсників викладачі найчастіше асоціюються із «знаннями», «лекцією», «оцінками» та «парами»; а викладачі психології – із «розумом», «знаннями» та «психологами» [13].

Результати наведених досліджень показують, що для першокурсників в образі викладача значущими (а відтак, найбільш усвідомленими та зрозумілими) є, перш за все, зовнішні особливості та атрибути викладацької діяльності. Особистість викладача набуває більшої привабливості для студентів на старших курсах. Проте, це не означає, що викладач може нехтувати особистісними проявами, людяністю, повагою до «Я» кожного з першокурсників. Реалізація вже на першому курсі особистісно-орієнтованого навчання, людяного, зацікавленого, відповідального, а не формального ставлення до студентів, виконання не тільки функцій контролера, але й наставника, є, з одного боку, однією з передумов саморозкриття студентів, а з іншого – прикладом гідної поведінки для наслідування майбутніми психологами.

Як зазначає О. М. Берещук, «викладач психології відрізняється тим, що він не є ретранслятором психологічних знань, він має бути транслятором психологічного досвіду, сам має уособлювати ті якості, до формування яких закликає студентів» [1, с. 52]. Але будь-який професіонал, в тому числі й викладач психології, – це не ідеальна істота, а жива людина. Звичайно, є важливими всі ті вимоги до рівня підготовки, кваліфікації, професіоналізму та особистісних якостей викладача, які ретельно описані в навчально-методичній літературі: вища психологічна освіта, науковий ступінь та вчене звання; наукова компетентність та знання навчального курсу, який викладається; високий інтелектуальний потенціал; артистизм і ораторські вміння; доброта та повага в ставленні до студентів тощо [1; 10]. Вважаємо, що для викладача психологічних дисциплін взагалі, та навчального курсу «Вступ до спеціальності», зокрема, обов'язковою є наявність власного практичного досвіду як в практичній психології, так і в науково-дослідній сфері, тому що зацікавити першокурсників практичною, дослідницькою та викладацькою діяльністю може тільки людина, яка знає специфіку роботи психолога не тільки за підручниками, але й має власний досвід *переживання* наукового пошуку, досвід надання професійної психологічної допомоги тощо. Викладач з різноманітним досвідом практичної та дослідницької роботи має змогу ілюструвати лекції прикладами з власної

практики, що для студентів набагато цікавіше, ніж приклади, описані в загальновідомих джерелах інформації.

Викладач психології, навчаючи студентів самопізнанню, стимулюючи до саморозвитку, сам має постійно розвиватися як професіонал та особистість; забезпечувати не тільки якість знань, що надаються, але й якість свого головного інструменту викладання – себе самого. Цитуючи за Т. М. Малковою М. Чиксентміхайі, вважаємо, що двигуном професійного та особистісного розвитку викладача є *стан «потіку»*, який виникає тоді, коли успішність діяльності поєднується із відчуттям задоволення, насолоди від неї; «діяльність нагадує «потік», коли наступна дія з необхідністю впливає з попередньої згідно з внутрішньою логікою діяльності, та суб'єкт переживає цей процес як неперервне перетікання від даного моменту до наступного, відчуваючи, що його нібито «несе» нестримний потік води» [14, с. 21]. Зацікавити студентів світом психології, надихнути на перші самостійні кроки в професії психолога (волонтерська практика, участь у наукових дослідженнях) може людина, яка сама «горить» своєю справою, випромінює натхнення та захоплення під час аудиторних занять.

Звичайно, в праці викладача психології, як і в будь-якій професії, бувають певні розчарування, труднощі та проблеми (наприклад, «випадкові», немотивовані до навчання та здобуття професії студенти). Викладачу часом буває складно «спуститися» до рівня побутового мислення першокурсників, підібрати засоби для перекладу психологічних понять з абстрактної наукової мови на повсякденну, зрозумілу студентам. Вважаємо одним із засобів «пожвавлення» смислу власної діяльності для викладача, що працює з першокурсниками, згадування своїх перших кроків в професії психолога, себе на першому курсі, свого першого імпульсу до викладацької діяльності, а також відповіді викладача для самого себе на запитання: «З чого все колись почалось?», «Що мене привело в психологію?», «Заради чого я обрав діяльність викладача?» та інше.

Використання професійно-орієнтованих психотехнологій у викладанні навчального курсу «Вступ до спеціальності».

При досягненні зазначених цілей та завдань у викладанні навчального курсу «Вступ до спеціальності» доцільно застосовувати, крім традиційних засобів навчання, інноваційні, наприклад, *образ* та *метафору*, без яких, на нашу думку, психологічне пізнання буде обмеженим. Звичайно, мається на увазі не підміна наукової мови метафоричною, а використання метафори як одного з допоміжних засобів пояснення, ілюстрації, осмислення та розуміння певного навчального матеріалу. Не випадково І. В. Вачков зазначає, що для розкриття сутності певного психологічного матеріалу неминучим є звертання до метафори [3]. На початковому етапі навчання основними функціями метафори вважаємо: семантичне та смислове опосередкування; налагодження зв'язку семантичних полів першокурсників і викладачів; сприяння систематизації донаукових життєвих уявлень студентів про психологію і внутрішній світ; актуалізацію первинних уявлень про досліджуване психічне явище; підвищення навчальної мотивації студентів; виявлення кола донаукових уявлень студентів про психічне. Метафоричний матеріал у навчанні студентів-психологів може бути найрізноманітнішим: словесні та предметні метафори, метафоричні асоціативні карти, відеометафори та ін.

Так, наприклад, на першому практичному занятті з дисципліни «Вступ до спеціальності» ми використовуємо метафоричну форму знайомства з групою студентів та їхніми первинними уявленнями про психологію, застосовуючи «метафоричні асоціативні кульки» (ідея методу належить І. Грибенко) та метафоричні асоціативні карти (МАК). Кожному першокурснику пропонується вибрати із набору кульок різного кольору, форми, розміру та матеріалу одну, за допомогою якої треба описати себе (допоміжні запитання: «Яка кулька найбільше на Вас схожа? Чому?»; «Опишіть властивості обраної кульки. Чи можна ці властивості вважати притаманними Вам?»; «Чому була обрана саме ця кулька? Чим вона схожа на Вас?» та ін.). З набору німецьких метафоричних карт з абстрактними різнокольоровими зображеннями «Ессо» пропонуємо студентам

обрати карту, за допомогою якої треба описати своє уявлення про психологію та ставлення до неї. Основне завдання вправи: переживання та осмислення образу себе та психології. Кожний учасник метафоричної вправи по черзі (доцільніше вправу проводити у колі) презентує себе через описування обраної кульки та розповідає про своє ставлення до психології на основі обраної карти. Вправа виконує не тільки своє основне завдання, але й діагностичне. Під час вправи на знайомство викладач звертає увагу на першокурсників, яким легко або складно працювати з метафоричним проективним матеріалом (розвиненість образного та наочно-дійового мислення); відмічає рівень комунікативних здібностей студентів та сформованості навичок самопрезентації. Аналіз розповідей першокурсників про своє ставлення до психології дає можливість викладачу дізнатися про актуальні переживання та смисли, пов'язані для них із психологією, про їхні очікування від навчання за спеціальністю; виявити міфічні та викривлені уявлення для подальшої корекційної роботи з ними.

Інший приклад застосування метафори на практичному занятті дисципліни «Вступ до спеціальності» – перегляд та обговорення зі студентами особливостей професії психолога, етичних норм його праці, міфів про психологію та психологів на матеріалі короткометражної стрічки «Важко бути Богом» (2005 р. в., режисер і сценарист Джеймін Вінанс), яку вважаємо своєрідною відеометафорою діяльності психолога [3].

На практичних заняттях навчального курсу «Вступ до спеціальності» також вважаємо доречним використання метафоричних засобів при роботі з образами психолога та клієнта. Досвід застосування предметних метафор в поглибленні смислового навантаження образу професії у студентів, в роботі з професійними смислами «Психолог-Клієнт» детально описаний нами в попередніх публікаціях [2]. Техніка використання МАК в роботі з образами психолога та клієнта потребує менше часу, її легше включити до структури практичного заняття. Студентам пропонується вибрати дві карти з німецького набору МАК «Персона» («Persona»), що включає в себе портрети людей різного віку, різних рас і культур. Викладач пропонує першокурсникам уявити, що

людина, зображена на одній карті, – це психолог, а на іншій – клієнт (учасники вправи самі обирають, яке портретне зображення більше схоже на психолога чи на клієнта), і описати на основі обраних карт клієнта та психолога, їхню можливу взаємодію. Наприкінці вправи викладач пропонує студентам всі обрані зображення розкласти на дві групи: одна група – це зображення психологів, інша – клієнтів. У ході колективного обговорення пропонується скласти узагальнені образи психолога (враховуючи всі зображення та озвучені характеристики) та клієнта. Можна запропонувати студентам вибрати зображення психологів, які викликають найбільшу довіру, до яких при нагоді могли б звернутися за психологічною допомогою самі першокурсники. Вправа з використанням МАК та її подальше обговорення дає можливість вийти на актуальні смисли психолога та клієнта для першокурсників, виявити міфічні чи неадекватні уявлення в їхньому образі професії.

Важливим елементом змісту навчального курсу «Вступ до спеціальності» вважаємо роботу першокурсників з біографіями всесвітньовідомих психологів (постать для розгляду студенти обирають самостійно). Студентам пропонується не тільки підготувати доповідь чи реферат про життя та професійний шлях певного психолога, а й описати життя відомої особистості, сферу її наукових інтересів, основні досягнення та інше за певним алгоритмом, відповідаючи на низку запитань: «Що привело в психологію?», «Де отримав психологічну освіту?», «Якою був людиною?», «Якби була можливість особистого спілкування із цим психологом, про що б Ви хотіли поспілкуватися з ним, про що запитати, що розповісти?», «Уявіть, що Ви разом навчаєтеся в одній академічній групі. Яким би студентом був цей психолог? Як би він навчався? Чи цікаво було б із ним спілкуватися?» тощо. Також студентам пропонується символічно намалювати лінію життєвого шляху обраного ними психолога. Після того, як першокурсники самостійно підібрали біографічні відомості про психолога у вигляді реферату або повідомлення, кожному доповідачу викладач пропонує обрати з наборів російських МАК «Шляхи-Дороги: метафора життєвого шляху» чи норвезьких «Дороги» одну карту із зображенням і одну

карту зі словом, які б відображали «ключову ноту» життя певного психолога, а з МАК «Дерево як образ людини» – зображення дерева, схоже на його особистість, і пояснити свої вибори. Застосування метафори у цьому випадку сприяє інтеграції й осмисленню великої кількості інформації про життєвий шлях відомого психолога, розвиває такі розумові функції як аналіз і синтез, сприяє виділенню й запам'ятовуванню найсуттєвішого. Вважаємо, що такий спосіб роботи з біографічним матеріалом дає можливість першокурсникам «пережити», «пропустити через себе» життєвий шлях іншої людини, співставити цей шлях зі своїм.

Ключовим творчим завданням в навчальному курсі «Вступ до спеціальності» є створення «портрету» практичного психолога за пропонованою нами схемою. Техніка «Портрет практичного психолога» є авторською розробкою, яка використовується, в першу чергу, як професійно-активізує завдання з метою розвитку образу професії у першокурсників. Кожен студент протягом кількох тижнів шукає інформацію про діяльність практичного психолога в певній сфері роботи (наприклад: *психолог у сфері освіти та в сфері соціального обслуговування населення* (практичний психолог у дитячому садку; шкільний психолог; психолог-методист; сімейний психолог-консультант); *психолог у сфері охорони здоров'я* (клінічний нейропсихолог; психолог психіатричної клініки; психолог-перинатолог); *психолог на виробництві* (військовий психолог; кадровий консультант; психодіагност в управлінні персоналом; тренінг-менеджер; організаційний психолог; політичний психолог) та ін.). Знайдену професіографічну інформацію першокурсники оформлюють у вигляді «Портрету практичного психолога», заповнюючи кожен з клітинок пропонованої схеми на аркуші А4 (див. бланк на рис. 1). У центрі бланку – в порожньому прямокутнику слід зобразити психолога, при чому зазначається, що можна намалювати як справжній реалістичний портрет, так і асоціацію, тобто намалювати те, з чим/ким асоціюється той чи інший психолог.

Індивідуально виконані творчі завдання можна заслуховувати протягом кількох практичних занять наприкінці семестру. Після того, як більшість студентів

виконала завдання та виступила з доповіддю перед групою, ми пропонуємо в якості підсумку з теми, присвяченій розкриттю змісту та основних форм професійної діяльності *практичного психолога* в різних галузях та сферах, створити узагальнюючі «портрети» практичних психологів в трьох основних сферах діяльності: освіта та соціальне обслуговування, охорона здоров'я, виробництво. Для виконання запропонованої справи студентська група розбивається на три мікрогрупи по 5-7 осіб в кожній. Студенти, узагальнюючи індивідуально виконані «портрети», створюють загальний «портрет» практичного психолога в одній з трьох сфер за тією ж схемою, яка означена на аркуші формату А1. Після виконання завдання мікрогрупами викладач організовує презентацію й обговорення кожного створеного портрету, які порівнюються між собою, доповнюються та уточнюються.

Емблема:	ПОРТРЕТ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА <hr/>	Девіз:
Повинен знати:		Зміст праці:
Повинен вміти:		Умови праці:
Професійно важливі якості:		Де може працювати (заклади):

Рис.1. Схема-бланк «Портрет практичного психолога»

Крім того, важливими формами роботи із першокурсниками, що застосовано нами в практиці викладання навчального курсу «Вступ до спеціальності», вважаємо проведення *професіографічних зустрічей та екскурсій*. **Професіографічна зустріч**, тобто зустріч студентів з працюючими психологами-професіоналами, є одним із шляхів знайомства першокурсників з майбутньою професією, під час якої студенти мають можливість у ході «живого» діалогу дізнатися про особливості робочого дня фахівця, про можливості та перспективи професійного зростання, про труднощі, з якими зіштовхуються в обраній ними професії та ін. Якщо професіографічна зустріч проходить в умовах закладу чи установи, в якій працює фахівець, то зустріч може перетворитися на **професіографічну екскурсію**, яка надає можливість першокурсникам ознайомитися з реальними умовами своєї майбутньої праці, поспілкуватися з іншими членами колективу (якщо це організація) тощо. Для майбутніх практичних психологів такі зустрічі та екскурсії є корисними та, на нашу думку, обов'язковими для їхнього професійного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берещук О. М. Методика викладання психології: навч. посіб. / О. М. Берещук. – К.: «Таком», 2014. – 132 с.
2. Бородулькіна Т. О. Динаміка образу професії у майбутніх практичних психологів: дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: 19.00.07 / Бородулькіна Тетяна Олександрівна. – Київ, 2011. – 247 с.
3. Бородулькіна Т. О. Метафора в процесі професійної підготовки майбутніх психологів / Т. О. Бородулькіна. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – №37 (61). – С. 81-86.
4. Бочелюк В. Й. Психологія: вступ до спеціальності: навч. посібник / В. Й. Бочелюк, В. В. Зарицька. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 288 с.
5. Бушуєва Т. В. Психотехнології в освітньому просторі фахової підготовки майбутніх психологів / Т. В. Бушуєва. // Практична психологія в

системі вищої школи: монографія / За ред. Т. В. Бушуєвої, С. О. Ставицької. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 94-104.

6. Вачков В. И. Введение в профессию «психолог»: учеб. пособие / В. И. Вачков, И. Б. Гриншпун, Н. С. Пряжников. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 464 с.

7. Введение в профессию в схемах и таблицах: учебно-методическое пособие / Сост. А. Ю. Маленова. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2004. – 44 с.

8. Вертеба В. І. Динаміка ідеального образу викладача вищої школи у студентів-психологів: диплом. робота магістра психології / Вертеба Вікторія Іванівна. – Запоріжжя, 2015. – 147 с.

9. Іванова О. В. Психологія: вступ до спеціальності: навч. посіб. / О. В. Іванова, Л. М. Москалюк, С. І. Корсун. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 184 с.

10. Карандашев В. Н. Методика преподавания психологии: учебное пособие / В. Н. Карандашев. – СПб.: Питер, 2005. – 250 с.

11. Карандашев В. Н. Психология: Введение в профессию: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. Н. Карандашев. – М.: Смысл; Изд-й центр «Академия», 2005. – 382 с.

12. Локалова Н. П. Психология. Введение в профессию / Н. П. Локалова. – СПб.: Питер, 2010. – 176 с.

13. Ломоносов Д. А. Динамика отношения к преподавателям у студентов-психологов / Д. А. Ломоносов. // Тиждень науки – 2013: зб. тез доп. щоріч. наук.-практ. конф. викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів, студентів ЗНТУ (Запоріжжя, 15-19 квітня 2013 р.). В 5 т. – Т.5 / відп. ред. Ю. М. Внуков. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2013. – С. 189-191.

14. Малкова Т. М. Професійне становлення особистості (на прикладі вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України): монографія / Т. М. Малкова. – К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»» 2012. – 396 с.

15. Мицько В. М. Психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»/ В. М. Мицько. – Івано-Франківськ, 2007. – 22 с.

16. Михеев В. А. От проблемы феноменологического подхода в психологии к задаче введения в профессию «психолог» / В. А. Михеев. // Вестн. Моск. ун-та. – Серия 14. Психология. – 2005. – №2. – С. 17-32.

17. Проект Стандарту вищої освіти України для спеціальності «Психологія» (бакалавр). – 2016. – Режим доступу (на 25.01.2016): <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti/naukovo-metodichna-rada-ministerstva/proekti-standartiv-vishhoyi-osviti.html>.

18. Фонарёв А. Р. Психологические особенности личностного становления профессионала / А. Р. Фонарёв. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2005. – 560 с.

19. Чепелева Н. В. Особистісна підготовка практикуючого психолога // Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: Підручник. – К.: Либідь, 2006. – С. 242-249.

20. Шмелева И. А. Введение в профессию. Психология: учебное пособие / И. А. Шмелева. – СПб.: Питер, 2007. – 253 с.

21. Штейнмец А. Э. Донаучные представления студентов-педагогов в контексте преподавания психологии / А. Э. Штейнмец. // Вопросы психологии. – 2000. – № 4. – С. 124-132.